

Elżbieta Olzacka

WOJNA A KULTURA

Nowożytna rewolucja militarna
w Europie Zachodniej i Rosji

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

WOJNA A KULTURA

Elżbieta Olzacka

WOJNA A KULTURA

Nowożytna rewolucja militarna
w Europie Zachodniej i Rosji

Recenzent

dr hab. Stanisław Jarmoszko, prof. UP-H

Projekt okładki

Jadwiga Burek

Książka dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków
Katedry Porównawczych Studiów Cywilizacji

www.psc.uj.edu.pl

© Copyright by Elżbieta Olzacka & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2016

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy

ISBN 978-83-233-4067-6

ISBN 978-83-233-9452-5 (e-book)

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-663-23-80, 12-663-23-82, fax 12-663-23-83

Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98

tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

Spis treści

Wprowadzenie.....	7
1. Kulturowy zwrot w badaniu wojen.....	23
1.1. Perspektywa socjologiczna	24
1.2. Perspektywa historyczna	27
1.3. Perspektywa antropologiczna.....	29
1.4. Perspektywa wojskowo-strategiczna.....	31
1.5. Pojęcie kultury w badaniu wojny	34
1.6. Wojna jako zjawisko społeczno-kulturowe	38
2. Kultura a sposoby prowadzenia wojen.....	41
2.1. Technologia, struktura społeczno-ekonomiczna i przekonania a sposoby prowadzenia wojen	41
2.2. Kultura wojenna jako sposób życia	47
2.3. Kultura wojenna jako drogowskaz	52
2.3.1. Ideały społeczne.....	52
2.3.2. Idealne modele postaw	53
2.3.3. Wzorce postępowania.....	55
2.4. Kultura wojenna jako rama i wynik gry interesów.....	57
3. Miejsce czynników kulturowych w koncepcjach rewolucji militarnej	65
3.1. Model rewolucji militarnej w refleksji historycznej i teoriach wojskowo-strategicznych.....	65
3.2. Rewolucja – różne wizje zmiany	67
3.3. Czynniki kształtujące rewolucje militarne.....	70
3.3.1. Rola technologii i zmian w sferze wojskowości	71
3.3.2. Rola struktur społeczno-ekonomicznych	73
3.3.3. Rola czynników kulturowych	77
3.4. Rewolucja militarna jako zmiana sposobów prowadzenia wojen	80

3.5. Rewolucja czy rewolucje militarne? Nowożytna rewolucja militarna na tle historii wojen	83
4. Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej	91
4.1. Tło przemian – nowoczesne państwo, kapitalizm i zmierzch feudalnego społeczeństwa	93
4.2. Przemiany kultury wojennej w procesie nowożytnej rewolucji militarnej	96
4.2.1. Racjonalizacja przemocy.....	97
4.2.2. Rozszerzanie się zakresu i znaczenia władzy dyscyplinarnej.....	109
4.2.3. Standaryzacja przemocy	116
4.3. Przemiany kultury wojennej a interesy grup biorących udział w wojnie. Wartości arystokratyczne a wartości profesjonalne	123
4.4. Rewolucyjna pasja czy wystandaryzowana dyscyplina? Rewolucja francuska (1789) jako próba wykształcenia społecznego kompromisu	131
5. Nowożytna rewolucja militarna w Rosji.....	137
5.1. Obecność i rola zachodnich idei, wartości i praktyk w procesie nowożytnej rewolucji militarnej w Rosji.....	139
5.2. Kulturowa charakterystyka rosyjskiego społeczeństwa.....	145
5.2.1. Model władzy i rządu	146
5.2.2. Stosunek do własności prywatnej, handlu i pracy	151
5.2.3. Stosunki między ludźmi – umowa czy przemoc?	156
5.2.4. Wartości prawosławne a „formacja rosyjskiej duszy”	161
5.3. Rola czynników kulturowych w nowożytnej rewolucji militarnej w Rosji	168
5.3.1. Tradycyjne metody rosyjskiej modernizacji i opór kulturowy	168
5.3.2. Mentalność patrymonialna a procesy racjonalizacji	174
5.3.3. Tradycyjne wartości a rosyjski model zwyczajstwa.....	182
Podsumowanie, kontynuacje, wnioski	191
Bibliografia	211
Indeks osób	233
Indeks rzeczowy	237

Wprowadzenie

Choć nie jest to stwierdzenie, które z radością powitają humaniści, **wojnę i kulturę** łączą wielorakie sploty wzajemnych powiązań. Kultura, przenikająca wszystkie dziedziny ludzkiego życia, kształtuje również zjawisko wojny, które przecież nigdy w historii ludzkich konfliktów nie było tylko wyładowaniem zwierzęcych, agresywnych instynktów. Ludzie zawsze pragnęli, by ich wojenne czyny były czymś więcej niż tylko mordowaniem i umieraniem na rozkaz. Uświęcenie ich działalności było i jest możliwe dzięki wartościom, przekonaniom i ideom upewniającym kolejne pokolenia, że zabijanie i bycie zabijanym na wojnie jest jakościowo różne od takich samych zachowań w czasie pokoju. Co więcej, umiejętność odróżnienia śmierci bohaterskiej, honorowej od śmierci tchórzliwej, niegodnej tkwi głęboko w naszym kulturowym dziedzictwie, a wyrazy pożądania tej pierwszej i potępienia drugiej znajdziemy w wielu arcydziełach, niezależnie od czasu i miejsca ich powstania.

Różnice kulturowe nie tylko bywają przyczynami konfliktów czy czynnikami, które je intensyfikują. Wzory myślenia o wojnie oraz towarzyszące jej idee mogą determinować sposoby prowadzenia działań wojennych w podobnym, a niekiedy nawet większym stopniu niż względy praktyczne, technologia i efektywność działań. Równocześnie wojny wpływają na politykę i ekonomię społeczeństw, które je prowadzą – wiodąc do zmian w strukturach państwowych i administracyjnych, systemie fiskalnym czy gospodarce. Prowadzone działania wojenne lub pamięć o nich silnie kształtują wyobraźnię społeczną. Przekonania dotyczące zjawiska wojny, a także licznych jego historycznych manifestacji wyrażają się w wielu wytworach kultury symbolicznej. Co więcej, sama wojna nie jest pozbawiona swoistej kultury. Wiąże się z nią przecież cała sfera specyficznych wyobrażeń i praktyk kulturowych, obejmujących nie tylko tradycje, wierzenia, obrzędy, rytuały, obyczaje, prawa, język związany z grupą walczących, ale również cały zespół podobnych wyobrażeń i praktyk właściwy wszystkim członkom społeczeństwa.

Choć ludzkość przebyła długą drogę od rydwanów do dronów, wojna wciąż wywołuje skrajne uczucia. Jednocześnie jest straszna, budzi lęk i odrazę, ale i ekscytuje, a kolejne pokolenia ludzi nadal odnajdują w niej przyjemność. Niemal wszyscy stykamy się dziś z problemem wojny, jeśli nawet nie bezpośrednio, to poprzez lekturę wstrząsających wojennych opisów, filmy przedstawiające często w bardzo naturalistyczny sposób wojenną rzeczywistość czy bardziej namacalnie – poprzez relacje korespondentów z terenów konfliktów. Obok niezliczonych inicjatyw starających się wyeliminować wojnę z życia społecznego ludzi, obserwujemy niegasnące zainteresowanie tym zjawiskiem. Pomimo wszystkich okropieństw, jakie wojna generuje, ludzie wciąż dostrzegają w niej swoiste piękno. Mistyka wojny przyciąga nas jak magnes – wszakże w czasie pokoju księgarnie pełne są książek o wojnie, filmy nader często odwołują się do jej motywu, a ludzie chętnie i tłumnie przychodzą na wojskowe defilady i uwielbiają barwne rekonstrukcje bitew. Wojna nieprzerwanie uwodzi artystów i intelektualistów, widzących w niej doskonałość i esencję życia.

Mimo to wojna rzadko jest analizowana od strony kulturowej – jako wytwór kultury prowadzących ją społeczeństw, a jednocześnie jako zjawisko, które silnie wpływa na tę kulturę. Jeszcze rzadziej podejmowane są próby rozważania wojny jako zjawiska *per se* kulturowego. W niniejszej książce mierzę się z tym zagadnieniem, zawężając rozległą tematykę związków łączących wojnę i kulturę do analizy roli czynników kulturowych w przemianach sposobów prowadzenia wojen w procesie **nowożytniej rewolucji militarnej**. Pokazując transformację wojny, jaka zaszła pomiędzy szesnastym a osiemnastym wiekiem w krajach Europy Zachodniej oraz w Rosji, koncentruję się przede wszystkim na zmianach w obszarze kultury niematerialnej – w sposobach myślenia o zjawisku wojny, jego rozumieniu i usprawiedliwianiu, w związanych z wojną wartościach i normach, jak również ideach, wierzeniach i symbolice wojennej. Pokazuję, jak zmiany mentalności europejskich społeczeństw związane z procesami „odczarowywania” świata odbijały się na sposobach, w jaki ludzie zabijali się na polach bitew i pomiędzy nimi, w czasie przedłużających się wojennych kampanii. Głównym celem moich badań było zwrócenie uwagi na fakt, że metody wojowania nie zależą jedynie od dostępnej technologii ani od interesów i organizacji elit politycznych, ale są odzwierciedleniem kultury, rozumianej jako „całościowy sposób życia charakterystyczny dla danej zbiorowości” (Sztompka 2002: 255).

Na stronach niniejszej książki postaram się wykazać, że analiza obszaru przemian kulturowych, przede wszystkim wizji prowadzenia wojny, obrazu wojska i tworzących go jednostek, idei dotyczących zasadności użycia przemocy i jej ewentualnych ograniczeń, wartości bliskich wojennym dowódcom, myślicielom i reformatorom, jak również kulturowego kontekstu, właściwego

każdemu społeczeństwu, ułatwia zrozumienie procesu określonego przez badaczy mianem **rewolucji militarnej**. Dlatego perspektywa koncentrująca się na badaniu treści kulturowych towarzyszących wojnom może – moim zdaniem – wiele wniesić do studiów nad wojną (*war studies*), również w obszarze poświęconym jej transformacjom. Tym bardziej że stopień zrozumienia roli, jaką treści kulturowe odgrywają w działaniach wojennych, jest wciąż niewystarczający – zarówno w swej warstwie teoretycznej, jak i w analizach konkretnych przypadków.

Pojęcie **rewolucji militarnej** w refleksji historycznej – skąd się wywodzi – dotyczy związków pomiędzy przemianami w technice wojskowej i w sposobach organizacji działań wojennych a kształtowaniem się struktur państwowych, społecznych i ekonomicznych w okresie nowożytności (por. Roberts 1995; Rogers 1995a). Jego adaptacja przez teoretyków wojskowo-strategicznych sprawiła jednak, że zakres tego pojęcia rozszerzono do każdej radykalnej zmiany systemu wojennego, związanej – najczęściej – z wprowadzeniem do użycia nowej technologii (Krepinevich 1994; 2002; Knox, Murray 2001; Gray 2006). Liczne – niejednokrotnie wielostronne i wyczerpujące – opracowania zagadnienia **rewolucji militarnej** dotyczą zarówno historycznych procesów, jak i tych zachodzących na naszych oczach. Analiza, dająca prymat czynnikom czysto wojskowym, technologicznym oraz geograficznym i ustrojowym (por. Maroń 2011: 77), nie obejmuje jednak – zazwyczaj – kwestii czynników kulturowych i ich znaczenia w tych przemianach. Podobnie ujęcia socjologiczne – w ramach których rozważa się udział wojen w procesach kształtowania się nowoczesności w jej wymiarze politycznym, społecznym i ekonomicznym (Tilly 1985; 1990; Mann 1988; 1993; Poggi 2001; 2003; Gelner 2009) – nie łączą się z pogłębioną analizą kulturowego tła.

W swojej pracy postaram się wypełnić ten zaniedbany badawczo obszar. Wychodząc od rozumienia wojny w kategoriach zjawiska społeczno-kulturowego (por. Keegan 1998; Jandora 1999; Kamiński 2009), przyjmuję założenie, że sposoby prowadzenia wojen kształtowane są nie tylko przez dostępną w danych okolicznościach technologię oraz ograniczenia i możliwości wyznaczone przez strukturę społeczno-ekonomiczną, ale również przez charakterystyczne dla danej społeczności przekonania. Ów **aksjonormatywny ład** (Znaniecki 1971: 511) reguluje działania związane z prowadzeniem wojny poprzez wartości oraz normy wskazujące, jakie cele należy osiągać i jak działać, by robić to w akceptowany w danej zbiorowości sposób. Wpływa on również na genezę i kształt przeobrażeń związanych z wprowadzaniem nowych systemów uzbrojenia czy też nowych rozwiązań organizacyjnych. W takiej perspektywie **rewolucję militarną**, będącą głęboką zmianą sposobów prowadzenia wojny, rozpatrywać możemy jako zmianę kulturową obejmującą sferę **wojennej kultury**, a więc towarzyszących wojnie wartości, norm, idei i symboli.

Odwoluję się do pojęcia **rewolucji militarnej** również z tego powodu, iż to wokół niego toczy się obecnie większość dyskusji poświęconych czynnikom zmiany w obrębie form prowadzenia wojen. Przywołują je w swoich analizach zarówno historycy, teoretycy wojskowi, jak i badacze społeczni (między innymi Heidi i Alvin Tofflerowie, Patrick Porter, Siniša Malešević, Jadwiga Staniszkis czy Łukasz Kamiński), widząc w nim wygodne narzędzie do opisu transformacji nieograniczonej do sfery wojskowości, obejmującej i inne obszary rzeczywistości. Oczywiście pojęcie to budzi również wiele kontrowersji. Moja praca jest głosem w owej debacie, polemizując z ujęciami kładącymi nacisk przede wszystkim na technologię i systemy jej produkcji oraz lekceważącymi rolę kultury.

Należy odnotować, że zauważalny w naukach społecznych od lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia intelektualny zwrot w stronę badań związanych z kategorią kultury (*cultural turn*) dotyczy również studiów nad zjawiskiem wojny, czego wskaźnikiem w ostatnich latach jest rozwój koncepcji kładących nacisk na potrzebę uwzględnienia czynników kulturowych w jego analizie. Jednakże, co może dziwić, zdecydowana większość tych analiz powstaje nie w obszarze akademickich nauk społecznych, lecz w środowisku zachodnich analityków wojskowych i strategicznych (Jandora 1999; McFate 2005; Corn 2006; Jager 2007; Adamsky 2010), którzy pod wpływem niepowodzeń amerykańskiej strategii, opartej przede wszystkim na supremacji technologicznej, zaczęli dostrzegać potrzebę rozumienia „relacji pomiędzy tym, jak ludzie walczą, a ich tradycjami, tożsamością, religią, pamięcią zbiorową, uprzedzeniami i siłą przyzwyczajenia” (Porter 2007: 47). Opracowywane koncepcje mają przede wszystkim wymiar praktyczny, skoncentrowany na potrzebie kształcenia u dowódców i żołnierzy umiejętności językowych oraz przekazywania pogłębionej kulturowo i społecznie wiedzy o regionie (por. Scales 2004).

Praktyczne zastosowanie teoretycznych koncepcji i pojęć cenione jest także w ramach studiów nad wojną (*war studies*), rozwijanych w różnych ośrodkach badawczych, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Również w Polsce w ostatnich latach można zauważyć „renesans” studiów polemologicznych¹, podkreślających wagę analiz socjologicznych,

¹ „Polemologia [wedle definicji przedstawionej przez Michała Huzarskiego] – jest dyscypliną naukową zajmującą się badaniem wojen i konfliktów zbrojnych w ujęciu interdyscyplinarnym. Bada ich naturę i uwarunkowania, lokalizuje w czasie i przestrzeni, bada ich periodiczność, intensywność, związki przyczynowo-skutkowe oraz typologię. Polemologia bada konflikty zbrojne i wojny przeszłości, teraźniejszości i przyszłości” (Huzarski 2010: 15). Interdyscyplinarny charakter badań polemologicznych uwzględnia wkład w rozwój tej dyscypliny zarówno nauk technicznych, jak i nauk społecznych, przede wszystkim filozofii, socjologii, historii, politologii, stosunków międzynarodowych, antropologii, demografii (Świniarski 2010: 66). Polemologię

politologicznych, ekonomicznych, antropologicznych, demograficznych, a nawet filozoficznych (Huzarski, Szulc 2010; Czupryński 2012). Proponowane przez polemologów interdyscyplinarne ujęcie zjawiska wojny uwzględnia również jego wymiar kulturowy, jednakże przegląd badań i prac [choćby brak jakiegokolwiek odniesienia do kultury w trzytomowym podręczniku *Handbook of War Studies* (Midlarsky 1989; 2003; 2009)] pozwala stwierdzić, że temat ten jest marginalizowany lub nawet pomijany przez badaczy. Może to być spowodowane trudnościami związanymi z „ilościowym mierzeniem wpływu kultury” (Jandora 1999: 545; por. Schreiber 2013: 32) i w związku z tym niezadowalającą praktyków mocą wyjaśniającą teorii opartych na podejściu kulturowym. Tym niemniej niektórzy mierzą się z tym problemem, czego rezultatem są, między innymi, analizy uwzględniające zmiany kulturowe w tak zwanych nowych wojnach (Coker 2002; 2007; Münkler 2004; por. Balcerowicz 2013: 66–73), jak również dostrzeżenie roli kultury w stosunkach międzynarodowych, także w „obszarze teorii i praktyki współczesnych wojen” (Schreiber 2013: 42).

Wagę analizy przekonań, wartości, poglądów, opinii i postaw doceniają socjologowie wojska i wojskowości, szczególnie zgłębiający przemiany kultury organizacyjnej współczesnych sił zbrojnych (Moskos, Burk 1994; Moskos, Williams, Segal 2000; Jakubczak, Bonisławska 2005; Jarmoszko 2005; Soeters, Winslow, Weibull 2006). Zdają sobie oni sprawę ze współzależności łączących transformację instytucji militarnych oraz politycznych, społecznych i kulturowych. Mniej rozwinięta wydaje się pod tym względem socjologia wojny. Charakteryzując sytuację tej subdyscypliny, Siniša Malešević, autor wydanej w 2010 roku pracy *The Sociology of War and Violence*, zauważa, że „choć współczesna socjologia dysponuje silnymi koncepcyjnymi i analitycznymi narzędziami do badania społecznej rzeczywistości, główny nurt socjologii wykazuje niewielkie bądź nawet zerowe zainteresowanie tematyką wojny i zorganizowanej przemocy” (Malešević 2010: 50).

Brak należytego zainteresowania wojną jako zjawiskiem społecznym zarzuca się zarówno przedwojennym klasykom, dziedzicom Oświecenia, którzy w nowoczesności widzieli przede wszystkim postęp i pokojowy rozwój, wojnę traktując jako irracjonalny atawizm przeszłości, niezaskłujący

często łączy się z irenologią, a więc „nauką o pokoju” (Kaczmarek 2012), jednakże – jak zauważa Łukasz Roman – „badania nad pokojem zajmują się nie tylko analizowaniem konfliktów politycznych i militarnych, ale także dochodzeniem ich przyczyn, sposobami ich uniknięcia, metodami manipulowania konfliktami, kontrolą zbrojeń, technikami komunikacji i porozumiewania się w sferze międzynarodowej, organizacjami międzynarodowymi” (Roman 2012: 417). Ten praktyczny charakter *peace research* często jest przedmiotem krytyki polemologów, postulujących oddzielenie badań naukowych od praktyki politycznej (Gałganek 1985).

na uwagę (por. Tiryakian 1999: 474)², jak i powojennym socjologom. Dwudziestowieczne doświadczenia wojen totalnych skompromitowały moralnie w kulturze europejskiej wszelkie przejawy agresji, czyniąc wojnę, by posłużyć się słowami Karla Poppera, „moralnie niemożliwą” (Popper 1984: 371). Wpłynęło to z pewnością na fakt, że temat wojny – podejmowany z punktu widzenia wolnej od wartościowania analizy – nie był szczególnie modny w środowisku badaczy społecznych, gdzie dominowały antymilitarystyczne, pacyfistyczne teorie (por. Pinker 2005: 50; Malešević 2010). Także dziś socjologowie najczęściej „omawiają wojnę jako przyczynę innych, interesujących ich, zjawisk, lecz nie jako *explanandum* (coś, co ma być wyjaśnione) samo w sobie” (Wimmer, Min 2006: 868).

Do istotnych – z punktu widzenia niniejszej książki – wyjątków³ należą prace socjologów historycznych, zarówno te uwzględniające rolę wojny w kształtowaniu się nowoczesnych organizacji społecznych, politycznych i ekonomicznych, jak i te kładące bezpośredni nacisk na znaczenie społecznie konstruowanych mitów i praktyk w tych procesach. Coraz liczniej powstają również opracowania wiążące analizę historyczną z poszukiwaniem kontynuacji i konsekwencji badanych procesów we współczesnym świecie. Możemy tu wymienić prace chociażby Davida B. Ralstona (1996), Charlesa Tilly’ego (1990; 1997) czy Geoffreya Parkera (1995; 2008d). Badacze ci to zarówno socjologowie zorientowani historycznie, jak i historycy zorientowani społecznie⁴. Niestety – jedni i drudzy – rzadko zwracają się do analizy wartości, przekonań czy idei, traktując je zwykle jako pochodną większych procesów społecznych oraz interesów aktorów odgrywających w tych procesach główną rolę. Warte uwagi są również prace z zakresu kulturowych studiów nad wojną (*cultural war studies*), powstające w środowisku kulturoznawców i socjologów kultury. Ci, opierając się na badaniach mediów, rekonstruuja kulturowe przedstawienia wojny, tropiąc w nich swoiste kody kulturowe i narracje (Doherty 1999; Smith 2005; Carpentier 2007; Jarecka 2009; Hurcombe 2011).

² Z poglądem tym polemizuje Siniša Malešević (2010), który w swej pracy omawia elementy socjologii wojny tropione w pracach klasycznych socjologów, między innymi Maxa Webera, Emila Durkheima czy Karola Marksa.

³ Należy bowiem zwrócić uwagę również na teorie socjobiologiczne oraz koncepcje oparte na teoriach racjonalnego wyboru, które starają się wytłumaczyć logikę wojny za pomocą działań i decyzji podejmowanych przez indywidualne, nastawione na realizację własnych interesów jednostki (Kalyvas 2006).

⁴ Podkreśla się obecnie arbitralność podziałów między socjologią historyczną (*historical sociology*) a tak zwaną nową historią społeczną (*social science history*) (por. Sztompka 1986). Jak pisze Fernand Braudel w jednym ze swoich programowych tekstów: „Nie wyobrażajmy sobie przeto, że nadal jeszcze istnieją między historykiem i badaczem nauk społecznych wczorajsze bariery i różnice. Wszystkie nauki o człowieku, włącznie z historią, są jedne przez drugie zarażane. Używają tego samego języka, lub też mogą go używać” (Braudel 1999: 60).

W obszarze studiów teoretycznych nad związkami wojny i kultury przestrzeń badawcza pozostaje jednak zdecydowanie niewypełniona. Inspiracji do własnych badań szukałam zatem na gruncie nie tylko socjologii, ale również historii i antropologii. W ich ramach dostrzegane i analizowane są różnice w prowadzeniu wojen pomiędzy społecznościami reprezentującymi odmienne kultury. Interesujące są zarówno badania historyków (Fairbank, Frank 1974; Hanson 1989; Johnston 1995; Dawson 1996; Parker 2008a), eksplorujących osobliwości stylów wojowania poszczególnych kręgów kulturowych, jak i prace powstające w ramach antropologii, a zwłaszcza – praktycznie nieznana w Polsce i na Zachodzie – rosyjska antropologia wojenna (Bażukow 2007a; 2008; 2009b; Griebien'kow 2009c), kładąca nacisk na szerokie rozpatrywanie kulturowego wymiaru zjawiska wojny. Z wielką uwagą przyjrzałam się również pracom powstającym w ramach studiów nad wojną oraz studiów strategicznych (Coker 2000; Jandora 1999; Ermarth 2006; Kamieński 2009; Adamsky 2010). Rezultatem tych różnorodnych inspiracji jest interdyscyplinarna perspektywa, łącząca w sobie teoretyczne i metodologiczne założenia socjologii historycznej z próbą kulturowej analizy w ramach studiów nad wojną.

Zwrócenie się w stronę historycznie zorientowanej socjologii było „naturalnym” wyborem, wynikającym z przyjętych przeze mnie założeń badawczych i zadań, jakie przed sobą postawiłam. Historyczne podejście w socjologii podkreśla wagę wymiaru czasowego w analizie rzeczywistości społecznej. Proponuje wyjaśnienia osadzone w konkretnym kontekście czasowo-przestrzennym w odróżnieniu od ahistorycznych, uniwersalnych modeli, mających wyjaśniać różnorakie procesy społeczne w oderwaniu od ich historycznych realizacji (Czarnowski 1982: 34; Kwaśniewicz 1982; Sztompka 1986: 25). Podkreśla zatem potrzebę studiów nad historią, które są tu nie tylko zgłębianiem zamierchłej przeszłości, ale przede wszystkim – próbą lepszego rozumienia teraźniejszości (por. Tilly 1997: 16). Zgodnie z tą wizją, rzeczywistość społeczna nie jest jakimś trwałym stanem, lecz dynamicznym procesem, dlatego możemy mówić raczej o „dzianiu się” społecznego świata niż o jego istnieniu (Sztompka 1988: 10). Jednocześnie rzeczywistość społeczna zawsze jest dziełem ludzi, ma więc ona charakter tworzony, konstruowany, nie jest zdeterminowana przez nieubłagane prawa historii. Tym niemniej nie możemy zapominać, że „każde działanie podmiotów historycznych odbywa się w jakichś warunkach zastanych, strukturalnych, odziedziczonych po działaniach podjętych wcześniej przez nas samych lub – częściej – przez innych” (Sztompka 1988: 12). Socjologia historyczna uwypukla zatem napięcie pomiędzy jednostkowym działaniem a wpływem „narzucającej się” z zewnątrz struktury.

Ważną implikacją metodologiczną tego ujęcia jest nadanie dużego znaczenia wyjaśnianiu genetycznemu, czyli szukaniu przyczyn wystąpienia

jakiegoś zjawiska w fazach poprzedzających procesu, z którym jest ono związane. Perspektywa historyczna kładzie również silny akcent na „aktywność podmiotów jako ostateczny czynnik sprawczy, dynamizujący życie społeczne” (Sztompka 1986: 26), przy jednoczesnym uwzględnieniu roli ograniczeń i czynników strukturalnych. Skutkiem tego jest docenianie wagi kontekstu badanych zjawisk. Ramy, w których przychodzi działać jednostkom, to nie tylko czynniki materialne, realnie ograniczające możliwości działania, ale również czynniki mentalne, ideowe, które kształtując sposoby i wzory myślenia, wartości oraz normy, opinie i postawy, wpływają na ludzką rzeczywistość. Ów – mówiąc słowami Hieronima Kubiaka – „czwarty wymiar kontekstu” (Kubiak 2007: 346) powinien być, i jest, doceniany przez socjologów⁵.

Jednakże, jak uczuła Anne Kane (1991: 67; por. Clark 1998: 223–224; Kolasa-Nowak 2001: 117), socjologia historyczna jest zdominowana przez materialistyczną perspektywę, która przyznaje kulturze marginalną rolę odzwierciedlania społecznych procesów. Możemy się o tym przekonać, studiując dzieła takich badaczy, jak Charles Tilly (1985; 1990; 2003), Michael Mann (1988; 1993) czy Gianfranco Poggi (1978; 2001). Mamy tu do czynienia ze swoistą **dekoracyjną koncepcją kultury**, w której wartości i idee pełnią jedynie funkcję dekoracji w świecie kształtowanym przez wielkie społeczno-ekonomiczne struktury czy też usprawiedliwienia materialnie motywowanych ludzkich interesów. Równocześnie badacze, przyznający kulturze nie tylko analityczną niezależność, ale też autonomię w procesie historycznym (Kane 1991: 53; por. Alexander 1987; Archer 1988), często zapominają, że działania jednostek nie są wyłącznie determinowane przez zinternalizowane przez nie wartości, normy i przekonania. Usunięcie z pola ich dociekań społecznego kontekstu, ignorowanie aktorów i ich interesów, a także warunków historycznych w poszukiwaniach autonomicznej kulturowej struktury sprawiają, że wyjaśnień tych również nie sposób uznać za przekonujące.

„Nie można udawać, że siły polityczne i ekonomiczne, instytucje społeczne, procesy biologiczne nie istnieją lub zostały wchłonięte przez system wiedzy i wierzeń” – podkreśla Adam Kuper. Dlatego „odwoływanie się do kultury może dać jedynie częściowe wytłumaczenie tego, dlaczego ludzie myśłą i zachowują się tak a nie inaczej, co skłania ich do zmiany sposobu zachowania” (Kuper 2005: VIII). Tym niemniej można i należy analizować kulturę jako istotny **czynnik sprawczy** historycznego procesu. Jednostki rozumieją i interpretują swoje doświadczenia i działania, opierając się na właściwym

⁵ Wystarczy wymienić tu badania nad wpływem „kultury” na rozwój gospodarczy i procesy demokratyzacji zebrane w tomie *Kultura ma znaczenie*, pod redakcją Lawrence’a Harrisona i Samuela P. Huntingtona (2003), studia dotyczące „klimatu zaufania” prowadzone przez Piotra Sztompkę (2007) czy też koncepcje związane z teorią modernizacji, uwzględniające jej kulturowe uwarunkowania (por. Kubiak 2007).

danej społeczności systemie symbolicznym, co z pewnością wywiera znaczący wpływ na kształtowanie się ich interesów. Ład aksjonormatywny z kolei konstytuuje społeczny porządek, stanowiąc podstawę wszelkich społecznych relacji i instytucji. Przyjęcie takiej perspektywy badawczej ułatwia rozwiązanie problemu – obecnego również w studiach nad wojną – traktowania kultury jako dekoracji, nie zaś jako niezbędnego składnika szerszej analizy społeczeństwa.

W badaniach opisanych w niniejszej książce staram się pokazać rolę czynników kulturowych w transformacji sposobów prowadzenia wojen w procesie określonym mianem **nowożytnej rewolucji militarnej**. Wynikiem są studia historyczne będące subiektywną interpretacją pewnego wycinka dziejów, próbą wyjaśnienia go za pomocą teoretycznej koncepcji. Próba całościowego spojrzenia na proces **nowożytnej rewolucji militarnej** w dwóch aspektach: z jednej strony – jako zmiany kulturowej, z drugiej – jako transformacji kształtowanej przez zastany, kulturowy kontekst, nie jest z pewnością wolna od uproszczeń. Zdaję sobie z nich sprawę. Książka nie miała na celu przedstawienia chronologicznie uporządkowanego obrazu transformacji. Pomięłam również kwestię oczywistego zróżnicowania dzielącego poszczególne kraje Europy Zachodniej, wprowadzające poszczególne reformy w różnym czasie, w różny sposób i z różnym skutkiem. Skupienie się na głównym nurcie przemian związanych ze zmianą sposobów prowadzenia wojen sprawiło ponadto, że mniejszą uwagę poświęciłam zarówno wojennej „codzienności”, jak i wzorom „alternatywnym”, promowanym – między innymi – przez instytucjonalne Kościoły, religijne sekty oraz indywidualnych myślicieli, zarówno tych proponujących pacyfizm, jak i tych sławiących wojnę. Równocześnie dość powierzchownie potraktowałam kwestie dotyczące tak istotnych aspektów prowadzenia wojny, jak niuanse taktyki i strategii działań bojowych czy sposoby „aplikowania” sił zbrojnych w czasie wojennych kampanii, co może rozczarować Czytelnika szukającego w książce detali, związanych z nowożytną wojskowością.

Mam świadomość, że zgromadzony materiał historyczny nie jest niczym więcej jak ilustracją głównych tez pracy. Jak ujął to Charles Tilly: „Może pewnego dnia jakiś genialny uczyony, znakomity zespół badawczy albo komputer zbierze wszelkie dostępne dane źródłowe i dokona ich syntez. Zanim to jednak nastąpi, wszystko, co może uczynić samotny badacz, to albo ślęczeć nad małym wycinkiem rzeczywistości, albo zaryzykować jakąś prowizoryczną syntezę” (Tilly 1997: 32). W niniejszej pracy próbowałam się zmierzyć z tym drugim zadaniem. Wzorem dla mnie były nie tylko teksty socjologów historycznych, ale także, przede wszystkim, prace Maxa Webera, któremu zawdzięczałam spojrzenie na socjologię jako naukę o kulturze (Weber 2004b: 158–159) oraz świadomość roli wartości i idei w procesie historycznym.

Cenną inspiracją była dla mnie również socjologia porównawcza, jaką uprawiał Andrzej Flis, a zwłaszcza jego szeroka, syntetyczna i historyczna perspektywa, odsłaniająca fundamentalne cechy zachodniej cywilizacji. Wskazówek dotyczących rozumienia procesu historycznego w jego ogromnej złożoności oraz wielowymiarowości szukałam również w dziełach Fernanda Braudela – zarówno w tych zawierających teoretyczne rozważania o historii, jak i w fantastycznych syntezach dotyczących dziejów cywilizacji.

Książka jest złożona z pięciu rozdziałów: trzy pierwsze stanowią konceptualne i terminologiczne przygotowanie do badań historyczno-porównawczych, dwa ostatnie są ich wynikiem – służą pogłębionej analizie roli czynników kulturowych w **nowożytnej rewolucji militarnej** w Zachodniej Europie oraz w Rosji.

Celem rozdziału pierwszego („**Kulturowy zwrot w badaniu wojen**”) jest syntetyczne przedstawienie **kulturowego zwrotu** w dziedzinie studiów nad wojną. Omawiam w nim koncepcje, które zwracają uwagę na współzależność zachodzącą pomiędzy – tak czy inaczej rozumianymi – czynnikami kulturowymi a prowadzonymi przez ludzi wojnami. Skupiłam się na pomysłach nie tylko socjologów, ale również antropologów, historyków i teoretyków wojskowo-strategicznych, szukając w nich inspiracji dla własnych badawczych dociekań. Opisałam również, jak specjaliści reprezentujący różne dziedziny wiedzy starali się zoperacjonalizować i wykorzystać pojęcie **kultury** w swych badaniach dotyczących wojennej przemocy, skupiając się na pojęciach **kultury strategicznej**, **kultury wojskowej** oraz **kultury wojennej**. Rozdział kończą rozważania na temat wojny jako zjawiska społeczno-kulturowego – co należy rozumieć nie jako definicję, ale bardziej – metodologiczny postulat.

W rozdziale drugim („**Kultura a sposoby prowadzenia wojen**”) staram się odpowiedzieć na pytanie o to, jakie czynniki biorą udział w kształtowaniu się sposobów prowadzenia wojen. Po przedstawieniu najbardziej znanych koncepcji przechodzę do konkluzji, że wartości i przekonania na temat prowadzenia wojen również powinny się stać przedmiotem naukowej analizy. Rozdział ten służy przedstawieniu własnej koncepcji teoretycznej, pozwalającej na uwzględnienie roli wartości, przekonań, opinii i postaw w kształtowaniu się sposobów prowadzenia wojen. Wedle przyjętych przeze mnie założeń ludzie, uczestnicząc w wojennej praktyce, są ograniczeni nie tylko poprzez dostępne w danych okolicznościach technologie i granice, wyznaczone przez posiadane środki materialne, ale również poprzez wartości, wyobrażenia i przekonania dotyczące tego, jak należy walczyć. Wojnę możemy zatem rozpatrywać jako zjawisko społeczno-kulturowe, regulowane przez towarzyszący jej ład aksjonormatywny i odzwierciedlające się w specyficznej **wojennej kulturze**. Owa kultura wojenna pełni funkcję regulatora wojennej praktyki: jest swoistym „drogowskazem” dla jednostek, pozwalając im podejmować

działania zgodne z grupowymi wartościami i normami. **Kulturę wojenną** możemy również traktować jako **sposób życia** danej społeczności, jej wytwór, odzwierciedlający odpowiednie cechy i wzory kulturowe. Ta kultura odbija zarówno „sposób życia” społeczeństwa, w jakim funkcjonuje, jak i potrzeby „ludzi wojny”, którzy chcą widzieć w swojej działalności coś więcej niż tylko zabijanie, i kształtują swoisty mit wojny i wojska, silnie wpływający na zbiorową wyobraźnię.

Kultura wojenna, co należy podkreślić, nie jest monolityczną stałą i nie możemy jej traktować jako niedającej się podważyć, niezmienną rzeczywistość. O jej kształcie decyduje bowiem wynik gry interesów grup i jednostek, za którymi zawsze stoi pewien system aksjonormatywny. Podmioty prowadzące wojnę – za pomocą kontrolowanych przez nie instytucji – starają się wykorzystywać treści kulturowe do usprawniania działań związanych z przygotowaniem do wojny, jej prowadzeniem oraz zakończeniem. O kształcie **wojennej praktyki** decydują jednak także wojskowi dowódcy różnych szczebli, religijni hierarchowie, intelektualisci czy wreszcie tak zwani zwykli ludzie – wszyscy oni współuczestniczą w kulturze, dokonując wyborów również w kwestii przekonań dotyczących **sposobów prowadzenia wojen**. **Praktyka wojenna** jest zatem wynikiem procesu uzgadniania różnych, nierzadko konkurencyjnych wzorców, tworzonych przez aktorów uczestniczących w wojnie i wiążących z nią określone normy i wartości. „Walka o znaczenie” przybiera wyjątkową postać w wypadku wojen domowych, toczonych w obrębie jednej kultury, bądź wojen partyzanckich i wyzwoleniczych, angażujących niejednokrotnie etniczne bądź kulturowe tożsamości grup stojących przeciwko państwu. Nie można również zapominać, że zarówno o wyglądzie żołnierzy, jak i o tym, jak walczone, niejednokrotnie decydowały moda i estetyczne gusta militarnych reformatorów.

Z jednej strony możemy zatem mówić o względnej stałości elementów **kultury wojennej**, jej powiązaniu z **charakterem narodowym** czy też ze **sposobem życia** charakterystycznym dla danej kultury czy cywilizacji. Z drugiej strony **kultura wojenna** potrafi się zmieniać bardzo szybko, reagując na technologiczne wynalazki, nowe wyzwania geopolityczne, społeczne wstrząsy, religijne przemiany czy polityczne interesy elit.

W kolejnym rozdziale („Miejsce czynników kulturowych w koncepcjach rewolucji militarnej”) poddamy krytycznej analizie pojęcie **rewolucji militarnej**, będące – zdaniem wielu specjalistów – adekwatnym do opisu powiązań pomiędzy radykalnymi przemianami w sferze wojskowości a transformacją w szerokich obszarach życia społecznego. Przedstawiam koncepcje badaczy, którzy poszukując genezy tych zmian, akcentują przede wszystkim rolę nowych technologii i przemian w sferze wojskowości, a także zmian w sposobach produkcji i kształcie struktury społeczno-politycznej. Uzupełniam

refleksję na ten temat, rozpatrując **rewolucję militarną** jako zmianę kulturową, obejmującą nie tylko sferę technologii i organizacji, ale również **wojennej kultury**, a więc towarzyszących wojnie wartości, norm, idei i symboli.

W myśl przyjętych przeze mnie założeń wszystkie procesy historyczne są wynikiem działań jednostek. Te zaś zarówno funkcjonują w pewnym zastanym kontekście, kształtującym ich sposoby postrzegania rzeczywistości, jak i są zdolne przekraczać te kontekstowe ograniczenia. Analizując owe ramy, należy brać pod uwagę nie tylko czynniki społeczne, ekonomiczne i polityczne, ale również czynniki kulturowe, odgrywające istotną rolę w genezie i kreśleniu trajektorii przeobrażeń związanych z wprowadzaniem nowych systemów uzbrojenia czy też – nowych rozwiązań organizacyjnych. W rozdziale trzecim lokuję także **nowożytną rewolucję militarną** na tle historii wojen, zarówno tłumacząc to, jak rozumiem pojęcie **nowożytności**, jak i szkicując transformację sposobów prowadzenia wojen w przednowożytnym okresie.

Powyższe teoretyczne ustalenia odniosłam do analizy transformacji, jaka zaszła w sposobach prowadzenia wojen pomiędzy szesnastym a osiemnastym wiekiem w krajach Europy Zachodniej, przede wszystkim w Holandii, Szwecji, Francji i Prusach. Większość dotychczasowych ujęć tego zagadnienia – zarówno w ramach historii, jak i nauk społecznych – koncentrowała się na opisanu równoległych przemian sposobów prowadzenia wojen oraz form państwowych, polityki, administracji, systemu fiskalnego, systemu produkcji, zmian demograficznych na tle wielkich procesów społecznych, takich jak urbanizacja, kolonizacja, biurokratyzacja, powstanie systemu kapitalistycznego i państw narodowych. W odróżnieniu od nich wpisałam proces **nowożytnej rewolucji militarnej** nie tylko w logikę przemian społecznych, politycznych czy ekonomicznych, ale – przede wszystkim – przemian kulturowych, takich jak Renesans, reformacja czy Weberowskie „odczarowywanie” świata. Zmiany związane z racjonalizacją i standaryzacją przemocy oraz rozszerzaniem się zakresu i znaczenia władzy dyscyplinarnej, towarzyszące wyłanianiu się nowoczesności, nie mogły pozostać bez wpływu na ludzi wywołujących wojny, wiodących tysiące mężczyzn na pole bitew, a w końcu – na samych walczących, narażających swe życie w kolejnych walkach. Nieodłączną towarzyszką zmian militarnych – jak pokazuję – była przemiana wizji dotyczącej natury wojny i jej prowadzenia, tak samo jak wprowadzanie nowych środków destrukcji szło w parze ze zmianą przekonań dotyczących użycia przemocy.

Studia historyczne, których wyniki przedstawiłam w rozdziale czwartym („**Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej**”), miały na celu pokazanie, iż **nowożytną rewolucję militarną** możemy rozpatrywać jako zmianę kulturową, obejmującą przeobrażenia wartości i przekonań dotyczących prowadzenia wojen. Za pomocą historycznych przykładów z obszaru państw zachodnioeuropejskich staram się uwypuklić fakt, że nowe

przekonania i wartości były ważnym katalizatorem przemian sposobów prowadzenia wojen, a nie – jak chcieliby niektórzy – prostą wynikową zmian militarnych czy ekonomicznych.

W rozdziale tym dowodzę również, iż kształt **nowożytnej kultury wojennej** w krajach Europy Zachodniej był związany z interesami (i stojącymi za nimi wartościami i przekonaniami) grup społecznych biorących udział w wojnie. W epoce nowożytności armia częstokroć była przedmiotem eksperymentów władców, wprowadzających w życie idee i pomysły mające na celu zwiększenie jej wydajności i efektywności. Narzucany przez państwo nowy ład aksjonormatywny, sprowadzający jednostki do roli trybików w podporządkowanej państwu machinie przemocy, powodował opór zarówno starej „klasy wojskowej”, nowej warstwy profesjonalistów wyłaniających się z klasy średniej, jak i szeregowych żołnierzy. Dysonans pomiędzy wartościami i przekonaniami a praktyką wojenną został przełamany dopiero wraz z rozwojem ideologii nacjonalistycznych, stanowiących z jednej strony rezultat oświeceniowych wizji jednostki, społeczeństwa i państwa, zaś z drugiej – względnie wystandaryzowany produkt, tworzony przez kontrolowane przez państwo instytucje edukacyjno-wychowawcze. Stąd rewolucja francuska 1789 roku, stanowiąca swoiste „przypieczętowanie” nowożytności, może być analizowana zarówno w kontekście finalnego produktu **nowożytnej rewolucji militarnej**, jak i zapowiedzi zupełnie nowej **kultury wojennej**, w której entuzjazm mas, **demokratyzacja chwały** oraz potencjał wyzwoleńczy odegrały decydującą rolę.

W ostatnim rozdziale („Nowożytna rewolucja militarna w Rosji”), prezentując przebieg **nowożytnej rewolucji militarnej** w Rosji, skupiam się na analizie roli kulturowego kontekstu w procesie kształtowania się specyficznych sposobów prowadzenia wojen. Pokazuję w nim, iż przeszczepienie zachodnich rozwiązań technologicznych i organizacyjnych do rosyjskiego systemu sił zbrojnych nie mogło – mimo prób podejmowanych przez reformatorów, takich jak Piotr I Wielki – iść w parze z akceptacją przekonań i wartości stojących za owymi przemianami. Trudno było w Rosji wprowadzić zachodniego ducha dyscypliny, standaryzacji, efektywności i maksymalizacji czy podziwu dla technologii. Niemożliwy był tu również dynamiczny, oparty na wolnej konkurencji – zarówno w sferze handlu, jak i w sferze innowacyjnych rozwiązań problemów trapiących reformatorów – system, który pchał Zachód ku coraz to nowym ulepszeniom w zakresie skuteczności prowadzonych działań wojennych. Wartości i przekonania dotyczące wojny są bowiem częścią **sposobu życia** danej społeczności. Przedstawiona w rozdziale piątym analiza przypadku Rosji pozwoliła na uwypuklenie znaczenia kulturowego kontekstu w kreowaniu odmiennych modeli zwycięstwa i – w rezultacie – sposobów prowadzenia wojen.